

UNELE OBSERVAȚII ASUPRA ISTORIEI THEMEI PARADUNAVON (DESPRE VASILE APOKAPES)

ALEXANDRU MADGEARU

Cronicarii bizantini Skylitzes Continuatus, Mihail Attaliates și Ioan Zonaras, vorbind despre invazia uzilor din 1065, consemnau că "ținuturile din preajma Istrului" (respectiv, "orașele de la Istru") erau conduse de "Magistrul Vasile Apokapes și magistrul Nikephor Botaneiates"¹. Prin urmare, ar rezulta că thema Paradunavon ar fi condusă de doi comandanți (katepani sau duci). Pasajele din cele trei izvoare au provocat o îndelungată controversă. Relatarea conflictului propriu-zis este destul de amănunțită, dar referirea la cei doi conducători este laconică și necesită clarificări. Cum nu puteau exista doi conducători ai aceleiași theme, s-a presupus că este vorba de comandanții a două theme diferite : fie thema Paradunavon și thema Bulgaria (cum afirma N. Bănescu²), fie două theme denumite convențional Paristrionul Occidental și Paristrionul Oriental, rezultate din împărțirea provinciei inițiale. Denumirile nu sunt atestate de izvoare. Această din urmă ipoteză a fost dezvoltată de T. Wasilewski și susținută apoi de P. Diaconu (într-o formă ușor diferită)³. De-a lungul timpului, au mai intervenit în controversă diverși istorici, între care îi amintim pe: V. Zlatarski, P. Mutaŭčiev, I. Barnea, V. Tăpkova-Zaimova, I. Jordanov.

Mai există și alte izvoare care pot elucida problema, în afara cronicilor care au stârnit controversa. În istoriografia românească a fost mai puțin folosită cronica lui Matei din Edessa. Redactată în jur de 1130 - 1140 în limba armeană, ea a fost tradusă în franceză în 1858 de Edouard Dulaurier. Foarte utilă pentru cunoașterea istoriei orientului bizantin în secolul al XI-lea, ea oferă și unele informații despre evenimente din alte zone ale Imperiului, care au intrat în atenția autorului. Invazia uzilor din 1065 este amintită pe larg, fiindcă împăratul Constantin X a ordonat trimiterea de trupe din Armenia la Dunăre. Cronica afirmă că împăratul Constantin X" a reunit trupele din Armenia și a încredințat comanda lui Vasile, fiul lui Aboukab"⁴. Este Vasile Apokapes.

1. FHDR, III, p. 61, 69-71, 225.

2. N. Bănescu, *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradunavon) et de Bulgarie*, Bucurest, 1946, p. 32-34, 84-90, 142-143.

3. T. Wasilewski, *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*, Belgrad, 8, 1964, 2, p. 479-480; P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Bucurest, 1970, p. 82-99.

4. *Chronique de Matthieu d'Edesse (962-1136) avec la continuation de Grégoire le Prêtre jusqu'en 1162*, trad. par Edouard Dulaurier, Paris, 1858, p. 126-127 (II. 89).

Relatarea conflictului coincide cu cea din cronicile bizantine amintite mai sus : Vasile Apokapes este luat prizonier și scapă datorită ajutorului unui barbar. Matei din Edessa prezintă și soarta sa ulterioară: se întoarce la Edessa, la tatăl său (ducele Mihail), apoi este amintită eliberarea orașului Edessa de sub stăpânirea unui rebel de către Apokapes, și în fine este menționată moartea sa în 1083⁵. Așadar, din cronica lui Matei din Edessa reiese că **Vasile Apokapes a primit comanda trupelor detașate din Armenia la Dunăre**, pentru a lupta contra uzilor.

Pentru Matei din Edessa, Vasile Apokapes era un fel de erou local, ale cărui fapte erau bine cunoscute locuitorilor din Edessa. De aceea, izvorul este demn de toată încrederea, deși a fost scris la o mare depărtare de teatrul evenimentelor.

Vasile Apokapes mai este cunoscut și din mai multe sigilii, toate descoperite relativ recent. Primele două provin de la Silistra și Bradvari (25 km sud de Silistra). Un al treilea a apărut la Nufăru (în 1979), iar al patrulea provine dintr-o localitate necunoscută din nord-estul Bulgariei și este încă inedit. Toate patru au ieșit din aceeași matriță. Ele poartă legenda: "Vasile Apokapes, magistru, vestis și duce". Nu este precizat numele provinciei conduse în calitate de duce⁶.

De la Vasile Apokapes s-au mai păstrat și alte sigilii, care se referă la alte momente ale carierei sale. La Muzeul Ermitaj există un sigiliu al lui Vasile Apokapes, patriciu și strateg de Vaspurakan (thema constituită prin ocuparea regatului armean omonim). La Pliska s-a descoperit un sigiliu care atestă tot funcția de katepan de Vaspurakan, dar asociată cu titlul de vestarh. Acest sigiliu a rămas inedit, din câte știm, fiind doar semnalat. În fine, în colecția de la Dumbarton Oaks există un sigiliu care aparține lui Vasile Apokapes, proedros și duce de Edessa⁷. Funcțiile deținute de Apokapes în Orient sunt cunoscute și din izvoarele literare. Attaliates și Skylitzes vorbesc despre apărarea de către el a cetății Mantzikert (situată în thema Vaspurakan), în 1054/1055⁸.

În legătură cu Vasile Apokapes a fost pus și un izvor de altă natură, o notiță inserată la sfârșitul testamentului aristocratului cappadocian Eustathios Boilas. Notița a fost redactată de călugărul Theodul în data de 4 aprilie 1059 și consemnează numele conducătorilor mai multor provincii bizantine din acel moment, toate din Orient: Edessa, Antiohia, Mesopotamia, Iberia, Asprakan (Vaspurakan). Între ei este menționat și un magistros Vasile, identificat cu Vasile Apokapes. În lectura admisă de N. Bănescu, pasajul ar conține cuvintele; "Basileiou magistrului tou Paradounabi"⁹. Aceasta ar dovedi că Vasile Apokapes era deja în 1059 katepan de Paradunavon. Lectura sa (preluată după Spyros Lambros, care a editat textul în 1910¹⁰) a fost contestată de V.N. Zlatarski și R. Bartikian, care au invocat modul particular de scriere a notiței: de o parte și de alta a unei cruci. Astfel, ordinea reală a cuvintelor este discutabilă. Cei doi oponenți ai lui Bănescu susțin că expresia "tou Paradounabi" trebuie legată de numele lui Aaron, conducătorul provinciei Mesopotamia¹¹. Aaron era fiul lui Ioan Vladislav (ultimul țar bul-

5. Ibidem, p. 180-181 (II. 116), 186 (II. 122).

6. I. Jordanov, *Études Balkaniques*, Sofia, 22, 1986, 1, p. 123-124; *Idem*, *Izvestija Varna*, 24 (39), 1988, p. 89-92 (nr. 2); I. Barnea, *SCIVA*, 37, 1986, 3, p. 270-271, nr. 4; *Idem*, *SCIVA*, 38, 1987, 2, p. 194.

7. I. Jordanov, *op. cit.*, 1988, p. 91.

8. N. Bănescu, *op. cit.*, p. 85.

9. Ibidem, p. 84-85; *Idem*, *RESEE*, 1, 1963, 1-2, p. 155-156.

10. S. Lambros, *Neos Ellenomnemn*, 7, 1910, 2-3, p. 130-131, nr. 10.

11. Vezi N. Bănescu, *op. cit.*, 1963, p. 155-157; T. Wasilewski, *op. cit.*, p. 480; R. M. Bartikian, *Izvestija na Bălgarskoto Istoričesko Družestvo*, 25, 1967, p. 315-319. Vezi și I. Jordanov, *op. cit.*, 1988, p. 90.

gar). El a deținut mai multe funcții în provinciile orientale¹². De aceea, s-a presupus că epitetul de *Paradounabis* îi poate fi aplicat lui, ca o poreclă legată de țara sa de baștină.

Indiferent de corectitudinea lecturii, este de remarcat că monahul Theodul a menționat în notița sa doar provincii orientale. De aceea, se ridică un semn de întrebare în privința opiniei lui N. Bănescu.

Acel magistros Vasile din notița lui Theodul este identic cu cel menționat în textul testamentului, printre moștenitori, împreună cu fratele său, vestarhul Pharesmanes. Eustathios Boilas servise sub comanda tatălui lui Vasile Apokapes, Mihail¹³. Aceasta era rațiunea pentru care magistrul Vasile a fost amintit și în notița finală a testamentului.

Deocamdată vom face abstracție de notița călugărului Theodul, fiindcă este o sursă ambiguă. Date mai sigure pot fi obținute prin analiza sigiliilor. Există două grupuri de sigilii; cele patru în care Vasile Apokapes are funcția de duce, fără mențiunea unei provincii, și celelalte trei care precizează provincia condusă de el: Vaspurakan sau Edessa. Sigiliul în care este intitulat proedros și duce de Edessa se datează în partea finală a vieții sale (în 1076/1077-1083, eventual începând din 1071).

Pe baza sigiliilor putem reconstitui o parte din cariera lui Vasile Apokapes. Ordinea firească a titlurilor dobândite de el, așa cum rezultă din sigilii, este; patrikios, magistros și vestes, vestarth, proedros. În 1054/1055, Vasile Apokapes era patrikios. Știm aceasta nu dintr-un sigiliu, ci din relatarea asediului cetății Mantzikert, din cronică lui Skylitzes. El nu era katepan al provinciei, ci doar strateg al orașului (comandantul cetății). Izvorul folosește termenul de strategos. În această calitate a organizat respingerea a două asedii în 1054 și 1055¹⁴. Nu ar fi exclus ca el să fi fost de fapt chiar katepan de Vaspurakan, având în vedere că fortificația de la Mantzikert era principala cetate a provinciei. Potrivit ultimelor cercetări, Aaron a rămas katepan de Vaspurakan doar până în 1049. Este vorba de același Aaron din notița lui Theodul, devenit katepan de Vaspurakan prin 1047¹⁵. În orice caz, Vasile Apokapes a putut primi după 1055 funcția de katepan, mai importantă decât cea de strateg de oraș.

Nu știm cât timp a rămas Vasile Apokapes conducător (strateg) al cetății Mantzikert, sau în funcția de katepan de Vaspurakan. În orice caz, din această perioadă datează sigiliul de la Ermitaj, cu titlul de patrikios și cu funcția de strateg de Vaspurakan. Această funcție poate fi înțeleasă și ca strateg de Mantzikert, deoarece conducătorul întregii theme purta titlul de katepan, nu de strateg.

Ulterior, Vasile Apokapes a primit titlurile de magistros și vestes. Așa este intitulat pe sigiliile databile în 1065 – cele descoperite în Paradunavon, care nu se pot data decât atunci. Vasile Apokapes era deja magistros în 1059, căci acesta este titlul consemnat în notița din 1059. Astfel, rezultă că Vasile Apokapes a devenit magistros înainte de 1059. Nu ar fi exclus ca avansarea să fi fost motivată de succesul respingerii asediilor la care a fost supusă cetatea Mantzikert, în 1054-1055. Nici notița lui Theodul și nici cronică lui Matei din Edessa nu precizează funcția deținută de Vasile Apokapes în 1059, respectiv în 1065. Totuși, pe baza cronicii lui Matei din Edessa se poate deduce că el avea în 1065 o funcție de comandă undeva în regiunile armene ale Imperiului

13. S. Vryonis, *Dumbarton Oaks Papers*, 11, 1957, p. 274.

14. Ioannes Scylitzes, *Synopsis historiarum*, recensuit I. Thurn, Berlin-New-York, 1973, p. 462-464; R. Grousset, *Histoire de l'Arménie des origines à 1071*, Paris 1947, p. 597-598, 600.

15. I. Jordanov, *op. cit.*, 1990, 107.

Bizantin, și că de acolo a pornit cu trupele sale către provincia Paradunavon.

Cronica lui Matei din Edessa este izvorul de bază pentru Armenia bizantină în secolul al XI-lea. Pasajul referitor la misiunea lui Vasile Apokapes la Dunăre este cât se poate de clar (spre deosebire de cronicile bizantine care nu precizează funcția deținută de Vasile Apokapes în Paradunavon). Nu avem de ce să punem la îndoială informația respectivă, care se referă la trimiterea unor trupe din Armenia la Dunăre, sub conducerea lui Vasile Apokapes, la ordinul împăratului Constantin X. O asemenea misiune nu putea fi încredințată unui simplu comandant de cetate. De aceea, presupunem că Vasile Apokapes era în 1065 katepan de Vaspurakan. Această temă era atunci singura regiune armeană unde se mai exercita autoritatea bizantină.

Ordinul lui Constantin X a fost o greșală strategică. Frontierele orientale erau amenințate de turcii selgiucizi, care, în 1064, au cucerit provinciile Ani și Kars, situate la nord de Vaspurakan. În 1065-1066, agresiunea a continuat¹⁶. Dar, chiar dacă nu putem explica decizia lui Constantin X de a trimite la Dunăre trupele din Armenia, faptul rămâne cert.

Dacă Vasile Apokapes era katepan de Vaspurakan în 1065, se poate presupune că el deținea această funcție deja înainte de 1059 și că el urmărea după Aaron, atunci când acesta a fost transferat ca duce de Mesopotamia. Atunci s-ar putea data sigiliul de la Ermitaj în care Vasile Apokapes este patriciu și strateg de Vaspurakan.

În orice caz, este clar că Vasile Apokapes nu putea fi în 1065 katepan de Paradunavon. El a fost doar trimis în provincia dunăreană cu misiunea de a-l ajuta pe katepanul acestei provincii, care, prin urmare, era Nikephor Botaneiates.

I. Barnea atribuia lui Vasile Apokapes un sigiliu descoperit la Istanbul, care a aparținut lui Vasile, *ek prosopou tou Praradounabou*. *Ek prosopou* înseamnă locțiilor al comandantului unei theme, trimis acolo de împărat¹⁷. Suntem de acord cu această identificare și remarcăm că doar trimiterea lui Vasile Apokapes din Armenia la Dunăre poate explica titlul purtat de el pe acest sigiliu, care provine din momentul imediat anterior sigiliilor cu titulatura de magistros, vestes și duce.

După întoarcerea sa din prizonierat, care poate fi datată în 1066 sau 1067, Vasile Apokapes a primit titlul de vestarh, atestat de sigiliul de la Pliska. Titlul urma în mod firesc după cel de vestes. Sigiliul consemnează și funcția de katepan de Vaspurakan, în care a fost reintegrat Vasile Apokapes. El a rămas la conducerea provinciei Vaspurakan probabil până la căderea cetății Mantzikert în 1070. După unele informații, Vasile Apokapes era deja duce de Edessa în 1071¹⁸. În orice caz, în 1071 provincia Vaspurakan a fost integral pierdută de Imperiul bizantin, ca urmare a catastrofei înfrângerii de la Mantzikert. Funcția de duce de Edessa este atestată și de sigiliul de la Dumbarton Oaks. Sigiliul de la Pliska se datează, așadar, în intervalul 1066-1070. Orașul Pliska a fost distrus de invaziile pecenegilor din 1048 și din anii imediat următori¹⁹, dar se pare că locuirea a fost reluată într-o anumită măsură ceva mai târziu, deoarece Pliska este atestată de Ana Comnena în 1088, cu ocazia ofensivei lui Alexios I. Este însă imposibil de precizat, deocamdată, în ce împrejurări a ajuns acest sigiliu la Pliska.

Să revenim acum la notița lui Theodul. Este evident că ea nu poate dovedi că

16. R. Grousset, *op. cit.*, p. 614-616, 622.

17. I. Barnea, *op. cit.*, 1987, p. 194.

18. R. Grousset, *op. cit.*, p. 625.

19. P. Diaconu, *op. cit.*, p. 71.

Vasile Apokapes a fost katepan de Paradunavon în 1059, fiindcă trebuie să acordăm mai multă încredere cronicii lui Matei din Edessa. De aceea, suntem de acord cu V. Zlatarski, R. Bartikian și I. Jordanov, care leagă epitetul *Paradunavis* de Aaron. Reamintim faptul că toate provinciile menționate în notița călugărului Theodul sunt orientale și vecine cu Cappadocia. Ce căuta în această enumerare o provincie din partea opusă a Imperiului?

Magistrul Vasile nu are menționată nici o funcție în notița lui Theodul. Am văzut că, foarte probabil, el era deja pe atunci katepan de Vaspurakan. Credem că funcția sa nu a fost menționată fiindcă Vaspurakanul apare în alt context. Notița îl amintește pe un anume *Pankratios basileos Asprakanias* (în lectura lui Spyros Lambros). Asprakania este provincia Vaspurakan, iar Pankratios este forma grecească a numelui Bagrat – dinastia regilor armeni. Credem că aici este vorba de unul dintre regii Bagrazi, Gagik II, care, formal, rămăsese rege al Vaspurakanului, după ce în 1045 renunțase la putere, primind în schimb unele domenii în Cappadocia²⁰. Fiind amintit acest rege legitim al Vaspurakanului (care a trăit până în 1077 sau 1080), nu mai era cazul să fie menționată și funcția lui Vasile Apokapes.

În orice caz, notița lui Theodul nu are nici o legătură cu thema Paradunavon. Prezent în mod efemer pe frontiera dunăreană, Vasile Apokapes rămâne un comandant de seamă al armatei, dar din Orient.

Astfel, ajungem la concluzia că provincia Paradunavon era condusă în anul 1065 de o singură persoană, și anume de către Nikephor Botaneiates.²⁵ Pasajele din cronicile lui Skylitzes Continuatus, Attaliates și Zonaras nu pot fi invocate în sprijinul unei separări în două a themei Paradunavon, în perioada anterioară anului 1065.

Dealtfel, nu există nici alte argumente solide pentru acea separare a Paristrionului. S-a crezut că prezența ducelui Roman Diogenes în fruntea "orașelor paristriene" în timpul războiului cu ungurii din 1059 ar dovedi existența unui Paristrion situat în apropierea Ungariei, așadar diferit de cel dobrogean²¹. În realitate, datarea în 1059 a luptelor lui Roman Diogenes cu "sauromații" nu are șanse de confirmare, după cum au dovedit-o mai întâi N. Bănescu și apoi P. Diaconu. Acei "sauromați" din relatarea lui Attaliates nu sunt ungurii, ci pecenegii, care l-au înfrânt pe Roman Diogenes în anul 1053, nu în 1059²².

Pe de altă parte, P. Diaconu găsea un indiciu al formării unei noi theme paristriene, occidentale, cu capitala la Serdica, în informația despre același Roman Diogenes, în calitate însă de duce de Serdica (în 1067), funcție care, de fapt, ar fi fost cea de katepan al provinciei care avea reședința acolo. Provincia respectivă nu putea fi thema Bulgaria²³. Este adevărat că în 1066-1067 conducătorul themei Bulgaria era Andronic Philokales și că funcția de duce de Serdica nu poate fi înțeleasă în sensul de comandant de cetate. De aceea, se pare că se poate susține existența în anul 1067 a unei unități militar-administrative cu sediul la Serdica. Problema este că nu aveam nici o dovadă că ea s-ar fi întins până la Dunăre. Dimpotrivă, faptul că Roman Diogenes intrase în relații apropiate cu Niculiță, șeful vlah din Larissa, pe vremea când era katepan²⁴, ne sugerează o extindere a acestei provincii mai mult către sud.

20. R. Grousset, *op. cit.*, p. 580-581.

21. T. Wasilewski, *op. cit.*, p. 479.

22. Vezi N. Bănescu *op. cit.*, 1946, p. 27-31, 82-83; P. Diaconu, *op. cit.*, p. 92-93.

23. P. Diaconu, *op. cit.*, p. 95-97.

24. *Ibidem*, p. 96.

Teoria separării în două a provinciei Paradunavon în 1059 devine astfel o ipoteză lipsită de argumente temeinice. Am văzut că nu este valabil acel argument care a fost dedus din existența a doi conducători ai Paristrionului în 1065 (Vasile Apokapes și Nikephor Botaneiates)²⁵.

SOME OBSERVATIONS ON THE HISTORY OF PARADUNAVON (ABOUT BASIL APOKAPES)

- Abstract -

In their relation about the war of 1065 against the Udae, Skylitzes Continuatus and Attaliates are speaking about two commanders in Paradunavon: Nikephor Botaneiates and Basil Apokapes. It was supposed that the province was former divided in two parts. Matthew of Edessa affirmed in his turn that Basil Apokapes was sent in 1065 from Armenia to the Danube against the Udae. Four seals of Basile Apokapes found in Paradunavon have the same legend: *magistros, vestes* and *duke*. Other seals are attesting the functions of *strategos* and *katepano* of Vaspurakan and also the function of *duke* of Edessa. As *magistros* and *strategos* of the city, Basil Apokapes defended Mantzikert in 1054/1055.

Basil Apokapes is also mentioned in the notice written by the monk Theodulos in 1059. Its lecture is disputed. It was shown that the word *Paradunavi* could be ascribed to Aaron, *duke* of Mesopotamia (a person of Bulgarian origin).

The function held by Basil Apokapes in 1065 could be established from his seals and from the Armenian chronicle. His career was: *patrikios* and *strategos* of Mantzikert (before and after 1050), *magistros* and *vestes*, *vestarhos*, *proedros*. He became *magistros* before 1059 and next he received the title of *vestes* (both are attested by the seals dated in 1065). After 1065 he was promoted *vestarhos*. Between 1071 or 1076 and 1083 he was *duke* of Edessa and *proedros*. The titles of *vestarhos* and *katepano* of Vaspurakan (attested by the seal found at Pliska) should be dated only between 1067 and 1070.

Matthew of Edessa did not precise the function held by Apokapes in 1065, but it is clear that he was commander of the troops located in Armenia. We suppose that he was *katepano* of Vaspurakan and that he had the same function in 1059. In the notice of Theodulos are recorded only the *dukes* of several oriental provinces; a mention of Paradunavon would be strange here.

The conclusion is that Basil Apokapes was sent to help the commander of Paradunavon, i.e. Nikephor Botaneiates. After he returned from captivity (1066 or 1067), he received the same function in Vaspurakan.

The theory of the two provinces Paradunavon has no other arguments. Romanos Diogenes was not ruler of a "Western Paradunavon" in 1059. The events put in discussion are dated in 1053 and do not attest a division of the province.

25. Acest articol (prezentat la sesiunea "Pontica", 26-29 octombrie 1998) a fost redactat înainte de apariția studiului lui M. Grünbart, *Die Familie Apokapes im Lichte neuer Quellen*, *Studies in Byzantine Sigillography*, *Dumbarton Oaks*, 5, 1998, p. 29-41. Nu mi-au fost accesibile nici două studii recente: A. G. C. Savvides, *On the Armenian-Georgian-Byzantine family of Apocapes (Abukab) in the 11th Century*, *Diptycha*, 5, 1991-1992, p. 96-104 și V. P. Stepanenko, *K cursus honorum Vasila, syva Apuhanu*, în *Rossijcoe vizantinovedenia: Itogi i perspektivi*, Moscova, 1994, p. 129-131.